

Hívők

Egyház és szekta hatása egy székelyfalu cigány lakosságára

Bevezető

Az erdélyi, azon belül a székelyföldi cigányság társadalmát, gazdasági helyzetét, népi kultúrájának különböző szeleteit, életstratégiáit, identitását, mentalitásának összetevőit számos kutatás során vizsgálták, főként az utóbbi másfél évtized folyamán. A történeti, néprajzi, szociológiai, antropológiai elemzések¹ a székelyföldi cigányok kultúrájának képlekenysége, gyors adaptációs képessége miatt több sarkalatos kérdésben – főleg társadalmi vonatkozásban: az identitás, asszimiláció, etnikumok együttélése, konfliktusai kapcsán – még nem jutottak nyugvópontra. A közelmúlt és korunk társadalmi, gazdasági és világszemléleti együtthatóinak tulajdoníthatóan az itteni cigányság életének, kultúrájának több szegmense kisiklott a tudományos diskurzusokba beemelt kulturális tudás merítőhálójából. Szerencsére egyre több kutató véli úgy, hogy a háromszéki cigányság körében zajló recens változások társadalomalakító hatásaik okán érdemesek a kultúratudományi érdeklődésre és az alaposabb megismerésre.

Tanulmányomban egy székelyföldi falu, Nagyborosnyó cigány lakosságának a református egyházhoz és a Jehova Tanúi szektához kötődő vallási életét vizsgálom. Céлом annak felfedése és megértése, hogy a hátrányos etnikai alapú megkülönböztetés és egy erősen negatív megítélésű, szekta jellegű vallási csoportosulásba való tartozás

¹ Az erdélyi cigányokkal kapcsolatos munkákban a módszerek és a paradigmák ötvöződése szembeötlő: a történeti elmélyítettség néprajzi, szociológiai (pl. életminőség-kutatások), antropológiai (a terepmunka kivitelezése, problematizálás) megközelítésekkel egészül ki. Néhány, ilyen szempontból kiragadott szaktanulmány, illetve kötet: Albert 1998, Pozsony 1998, Achim 2001. A különböző kiadványokban, konferencia-kötetekben szétszórtan megjelent szaktanulmányok (pl. Fosztó 1997) mellett szinte teljes kötet foglalkozik egy székelyföldi falu cigány lakosságának komplex néprajzi-antropológiai vizsgálatával (Pozsony – Anghel 1999). A csíkszeredai Kulturális Antropológiai Műhely (KAM) munkatársai a cigánykutatásaik eredményeit összegző tanulmánykötetben közzölték (Bodó 2002). Azonos kutatási problémák összegzéséből több nagyobb lélegzetű tanulmány született, pl. Fülpesi – Kiss D. 2001, Biró – Oláh 2002, Oláh 2004.

összeegyeztetése esetén hogyan viselkedik a szűkebb (falusi) és a tágabb (regionális) társadalmi környezet, hogyan receptálja az egymás mellett élő székely és cigány etnikum egy cigány csoport felekezeti és kulturális eltávolodását. Izgalmasnak ígérkezik ugyanakkor annak megfigyelése is, hogy a székely falvak közvéleményét a két negatív aspektus (*cigány* és *jehovista*) ötvöződése milyen végső besorolás, megítélés felé mozditja el. Miközben körvonalazódik a cigányoknak a protestáns történeti egyházon belüli aktuális helyzete, illetve a szekta tanait követő csoport vallásos élete, a mikro-közösség társadalmilag, gazdaságilag és felekezetiileg körülhatárolt csoportjai között megnyilvánuló kapcsolódási pontokra, viszonyulásokra is kitérek.

Elemzésem a Nagyborosnyó községben megvalósított cigány célcsoportú néprajzi-antropológiai kutatás² felekezeti aspektusait taglalja. A faluban élő cigány lakosság példáján a vallási intézményekhez való viszonyulás módozataira, a szektásodási és ellenállási tendenciákra (bekebelezési technikákra), a *református* és a *jehovista* cigány népesség együttes jelenlétének dichotómiájára, konfliktusaira irányítom kérdéseimet. Úgy vélem, a kirajzolódó kulturális tendenciák reprezentatívak lehetnek a tágabb régió (Háromszék) közelmúltjának etnikai síkon strukturálódó vallási-felekezeti elmozdulásaira vonatkozóan. A környező települések cigányainak hitéletében bekövetkező hasonló vagy éppen azonos folyamatok körvonalazása miatt indokoltnak tartom a tágabb referenciájú utalásokat is, annál is inkább, mivel a települést az elcigányosodás és a tömegmértívű váló szektásodás negatív példajaként emlegetik a régió falvaiban.³

A vizsgált település összlakossága 1515 fő, etnikai összetétele az utolsó népszámlálási statisztika alapján számszerűsítve: 1326 magyar, 35 román és 154 cigány.⁴ A felmérés az önként vállalt identitást tükrözi, amely alapján több mint 10 százaléknyi helyi cigányságról beszélhetünk. A falu tényleges nemzetiségi arányait eddig még

² A társadalmi rétegződésre és a gazdasági stratégiákra összpontosító vizsgálatot 2004–2005-ben végeztem. Az egyéni kutatás során közel tucatnyi különböző társadalmi helyzetű cigány család mindennapjaiba tekinthettem be, megállapításaimat pedig a több mint száz cigány és magyar személlyel folytatott beszélgetésekből szűrtem le. A Nagyborosnyóra való rálátásomat szélesítette a szomszédos településen való gyakori tartózkodásom, mely során a községközpont szociális problémáit külső értelmezők (szomszéd falubeliek, tanácstagok, több falu egyházi személyiségei) perspektívájából is megismerhettem. A gyakori kiszállásoknak köszönhetően a bennszülött adatközlő – idegen kutató viszonyt személyes, közeli ismeretseggé sikerült alakítani. A vizsgálat három fő témakörre terjedt: a társadalmi rétegződés, a gazdasági stratégiák és a történelmi egyház, valamint a kisegyházak berkeiben zajló vallási élet sajátosságaira. Az eredmények összefoglalását lásd Kinda 2007.

³ A székelyföldi falvakban a történelmi egyházakénál intenzívebb vallásgyakorlást felmutató Jehova Tanúit hívőknek nevezik. „*Nagyborosnyó mindjárt tiszta cigán. De vannak gazdag cigányok is, azok a hívők...*”

⁴ 2002-es adatok, a polgármesteri hivatal közlése.

senki sem mérte fel, de az arányok átrajzolására késztet a falusi és a környékbeli közvélemény, amely szerint Nagyborosnyó lakosságának legalább 50–55 százaléka cigány etnikumú. A polgármesteri hivatal egyik alkalmazottja 62, egy demográfiai ügyekkel megbízott másik hivatalnok 75 százalékban határozta meg a cigányság településen belüli létszámát.

A jelentős arányú cigányság – az országos átlaghoz hasonlóan (Achim 2001, 230) – előrehaladott asszimilációs-beépülő fázisban⁵ van: nincs specifikus cigány viseletük, és egyetlen cigány nyelvjárást sem ismernek; magyar anyanyelvükkel és reprezentált identitásukkal – törekvéseiknek megfelelően – viszonylag teljes a régió magyar lakosságába való beolvadásuk.

Életmódbeli markáns különbséget mutat a cigányok jellegzetes, hagyományos gazdasági tevékenységére, a téglavetésre való berendezkedés. A rendszerváltozás után a cigányok közül sokan külföldi, főleg magyarországi feketemunkára vállalkoztak, mellettük több család üzletelő-üzérkedő tevékenységet folytatott. A szezonban végzett itthoni téglavetés és a külföldi gazdasági tevékenységek sikeres kombinációjával a kilépők látványos tőkegyarapodást értek el. A posztszocialista versenyhelyzetben a nagyborosnyói cigányság gazdasági, társadalmi és felekezeti síkon jelentős mértékben hierarchizálódott.

Csoportjaik felekezeti újraszerveződése annak a makroszinten jelentkező vallási térítésnek az erőterében gyökerezik, amely az 1990-es évektől kezdve a társadalmilag kanonizált vallásokkal szemben fellépve újszerű világmagyarázó rendszert, új életmintát felkínáló vallási alapú közösséget, a gazdasági életben sikereket, érvényesülési perspektívákat ajánlott a belépőknek. Mára evidenciává vált, hogy a nagyrészt 1990 után színre lépő protestáns kisegyházak meglehetősen sikerrel gyarapították tagságukat egyes erdélyi magyar falvakban (Csata et alii 2001), s feltűnően sok átkeresztelkedőt számláltak a cigány népesség soraiból. A vallási térítés sikere, amely számos esetben pszichés nyomásra épülő kényszerű lépések folyamatából állt, a falusi kisközösségekben máig feldolgozatlan társadalmi, kulturális és mentális ütközéseket, vallási türelmetlenséget és intoleranciát gerjesztett.

A fordulópontként értelmezett rendszerváltozás után olyan társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok indultak be az itteni cigányság körében, melyek életüket gyökeresen átalakították, területileg és kulturálisan homogén közösségüket feloszlatták, a korábbi kapcsolathálókat újraszabták és a fennálló társadalmi hierarchiát teljességében

⁵ A magyar etnikumhoz való tartozás presztízsértékű az orbaiszéki falvak cigányai számára. Az ilyen típusú – asszimilációs szándékú – cigány–magyar együttélési viszonyt a székelyföldi cigányság helyzetét leíró tanulmányukban Biró – Oláh *beépülő modell*ként definiálta (Biró – Oláh 2002, 42).

átdimenzionálták. Az újraértelmeződő társadalomszerkezet kiváltó okaiként egyrészt a gyors gazdasági kiugrást, amit a szimbolikusan felértékelt presztízsjavak megszerzése, felmutatása, továbbá a vagyon reprezentációja fémjelez, másrészt a Jehova Tanúi szekta részéről történő offenzív – ennek megfelelően nagyarányú vallási konverziót⁶ eredményező – hittérítést jelölöm meg.

A református cigányok vallásgyakorlása

A felnőtt cigány lakosság a keresztség iniciációs rítusa alapján református vallású. Nyilvános hitéletét kevés kivétellel az emberélet nagyobb fordulói alkalmával gyakorolja, egyébként a cigányok – más falusi gyülekezetekhez hasonlóan – távol maradnak mind az istentiszteletektől, mind az egyházi közteherviselés gondjaitól. Az egyházzal szemben tanúsított passzív viszonyulásuk árnyalataiban változik a gazdasági-társadalmi eredők mentén meghúzott határok, a gazdasági hierarchia fokozatain belüli családok, valamint azok tagjai szintjén. Míg a külföldet járó tehetősebb csoport tagjai nagyobb ünnepek, úrvacsoraosztás alkalmakkor minimális számban jelen vannak, a *Cigányréten* kompakt csoportban élő szegény téglavető családok nem járnak templomba. A szervezett egyházi életben való részvétel érdek- és alkalmfüggő: szokványos ünnep- és vasárnapokon a cigányság távol marad, a karácsonyi ajándékozás és a külföldi egyházi segélyek szétosztásakor a magyar lakosság szerint a cigányság „felháborítóan” felülreprezentált.

A református gyülekezet a megélt református hit alapján nem szerveződik egységes egészbe, hanem az etnikai identitás által meghatározottan két református – magyar és cigány – gyülekezet körvonalazódik. A közös templomhasználat, a közös úrvacsoravétel, a közös kehelyhasználatának riadalma a magyar lakosságot arra ösztönzi, hogy a templomba járó néhány cigány családdal szemben folyamatosan kizáró-eltávolító magatartást tanúsítson, és ezt a lehető legnyíltabban tegye. A környező falvakban is

⁶ A fogalmat Kiss Tamás definíciója értelmében használom. Terminológiájában a *konverzió* és az *átkeresztelkedés* nem teljes mértékben szinonim fogalmak. „A konverzió az áttérési (megtérési) folyamat, aminek az átkeresztelkedés az egyik állomása. Amikor az egyik felekezet statisztikailag regisztrálható térnyeréséről beszélünk, az átkeresztelkedés kielégítő magyarázat, a továbbiakban viszont, amikor a folyamat pszichikai és társadalmi dinamikáját próbáljuk megragadni, a konverzió fogalmát fogjuk használni.” (Kiss T. 2003) A jehovistának keresztelkedő nagyborosnyói cigányság habitusát vizsgálva a teljes világszemléleti és életmódbeli átállás leginkább a konverzió terminusával fedhető le.

jelezték, hogy a közös úrvacsorai kehely használata miatt templomba járó magyar egyháztagok mondtak le az úrvacsorában való részesülésről.⁷

Bár egyházon belüli vallásos élete igencsak visszafogott, annál nagyobb a cigányság hatása a belső egyházpolitikai életre. Ez a befolyás nem aktív hozzáállásban, érdemi döntésekben vagy tettekben áll, hanem hosszú távú következményekkel járó erőszakosnak ítélt megnyilvánulásokban konkretizálódik. Kutatásom éveit több lelkész szolgált Nagyborosnyón. A segélyként érkező csomagok és kerékpárok cigányok közti szétosztása körül kialakult állandó feszültség és a cigány csoportok részéről érkező fenyegetés hatására 2004-ben a lelképásztor jobbnak látta távozni a gyülekezet éléről. Az ideiglenesen beszolgált lelkészt szülei jóváhagyó támogatásával a bibliai felkészítőre járó cigány gyermekek károsították meg személyautójának megrongálásával.

Szektásodás – Jehova Tanúi

1990 után a történelmi egyházak életében való hátrányba kerülés és a vallásgyakorlásban is megmutatózó társadalmi rétegződés elsődlegesen a falusi cigányokat defavorizálta (vö. Jávör 2000). A hátrányos helyzetből a terjedő Jehova Tanúi szekta kiutat, szerves, integráló közösséget ajánlott a cigány családok számára. Lényeges magyarázó tényező, hogy a szektába való belépésben sokan a cigányok közül asszimilációs szándékuk beteljesülését, a magyar közösségbe történő integráció kínáló lehetőségét látták. A nemzetiségtől elvonatkoztatott interetnikus, kizárólag vallási alapon körvonalazott testvéri közösség képzete ezért a meggyőzés hatékony érveként hatott csoportjaikban. További fontos „intézményes” adottságként érzékelték, hogy új gyülekezetükben egyenlőségi viszonyok közt gyakorolhatják hitüket, ezt csak tetézte annak lehetősége, hogy az új hitközösségben bármelyik hívő képzettségétől függetlenül akár alkalmi prédikátori státust is betölthet.

A vallásszociológiai szakirodalom a szekták, kisegyházak megjelenését és a tradicionális, társadalmilag domináns vallási doktrínáktól történő tömeges elfordulást a változó társadalmi-gazdasági körülményeknek és a társadalom szegmentálódásának tulajdonítja (Hamilton 1998, 239). A totalitárius kommunista diktatúra 1989-es összeomlásában és a modernizációs folyamatok társadalmi-gazdasági szintű gyors beindulásában a fenti feltételek teljesülésére ismerhetünk. Alapjában véve a neoprotestáns

⁷ Például Cófálván, ahol egy templombajáró idős székely gazda több évig tüntetően elmaradt az istentiszteletekről. Más településeken a magyar közösség tagjai nemtetszésüket fejezték ki a *közös-ködést* illetően.

szekták *földalatti* működését jóval korábról tartják számon az erdélyi magyar falvakban, ezek azonban nyilvánosságukban és társadalmi méreteikben csupán 1990 után teljesezhetnek ki.

Erdélyben a Jehova Tanúi⁸ az egyik leghangsúlyosabban teret hódító szekta. Újabb követőket a kívülállók személyes megkeresésével, felvilágosításával és meggyőzésével, azaz *térítő munkával* biztosítanak. A szervezet életképességét hívei számának látványos gyarapodása és terjeszkedésének gyors üteme is jelzi. A 19. század derekán Amerikában alapított szekta az óceánt áthidalva Európában kezdett híveket toborozni, olyan ütemben, hogy – mint azt egy 20. század első felében született monografikus ihletésű helytörténeti munka rögzíti – egyes dél-kelet-erdélyi falvakban már az 1930-as években követőkre talált (Bartha é. n.).⁹

Azokat a személyeket, akik megkereszteltetésüknél fogva valamely történelmi egyházba tartoztak, és vallásukat az új tan követésével, illetve megkeresztelkedéssel elhagyták, a kisebb (átlátható) erdélyi magyar gyülekezetek kiközösítették. Ceaușescu aranykorszakának periódusában (is) a nemzeti identitás erősítését és kinyilatkoztatását, a magyarság megtartó erejét a beszűkített tevékenységű magyar történelmi egyházak jelentették. A különösen erős nemzeti aspektust tükröző protestáns vallás elhagyása szimbolikus síkon értelmezve a magyarság megtagadásának képzetét társította az öntudatos magyar közösségekben. Sok településen ezért a protestáns és katolikus gyülekezetek a felekezetük elhagyására buzdító jehovisták házaló-térítő akcióját a magyarság nemzeti értékeitől való megfosztásként, az identitás leépítésének közvetett szándékaként értelmezték, még akkor is, ha falubeli átkeresztelkedett magyarok (azaz ismerősök) toboroztak új szektatagokat, és – főleg a nyilvános szférában – határozottan elutasították azokat. Ezt a közösségi tartózkodó magatartást intézményesítette és legitimizálta a történelmi egyházak mellett a kommunista államhatalom is, amely szigorúan tiltotta az efféle (vallásos) szervezkedéseket, nem csupán a marxi-lenini vallásellenes materialista elvek érvényességének jogán, hanem az ellenállásként ható dogmák betartásáért (pl. a szektatagok megtagadták a vasárnapi munkavégzést, a férfiak a kötelező katonai szolgálatot stb.). A vallási üldöztetés során sokakat hosszabb-rövidebb ideig tartó börtönbüntetésre ítélték. A szekta vitalitását bizonyítja, hogy a

⁸ A Jehova Tanúi szekta történetiségében a 19. század első feléig, az advent mozgalomig nyúlik vissza. W. Miller 1843-ra, majd 1844-re jósolta Jézus visszajövetelét, de „a nagy csalódás” után több adventista irányzat jött létre. Az egyik ilyen szakadár csoport tagja, Ch. T. Russell (1852–1916) fektette le a későbbi „teokratikus szervezet” teológiai alapjait (a háromságtan, a lélek és a pokol tagadása). 1931-ben a csoport felvette a „Jehova Tanúi” nevet. Pontosan nyilvántartott tagsága világszerte meghaladja a 6 milliót. Bővebben: <http://www.apologia.hu/religion/jw-intro.html>.

⁹ Bartha Károly kéziratosa monográfiája Szöcsné Gazda Enikő tulajdona, akinek a munka tanulmányozásra való átengedéséért köszönettel tartozom.

faluközösségek elitélő magatartása és a hatalom megtorlásai közepette is gyakorolták hitüket, összejöveteleiket kisebb-nagyobb rendszerességgel magánházakban megszervezték, és meggyőződésükben megmaradva túlélték a tiltó politikai rendszert.

A rendszerváltozás után ez a vallási közösség nagyobb erővel, megújulva lépett a szélesebb nyilvánosság elé. Egy-egy településen belül azok a családok váltak a vallási-ideológiai eszmék irányítóivá, akik a szocializmus nyomása alatt is megmaradtak hitük mellett. Ők a diktatúra bukását az ellenük korábban elkövetett vétségek isteni megtorlásaként értelmezték, meggyőződésük visszaigazolását és egyben terjeszkedőtérítő tevékenységük legitimációját látták a bekövetkezett történelmi események utáni változásokban felfedezni. Bár a vizsgált faluban nem, számos más településen ekkor jelentek meg az első házaló Tanúk, akikhez az újraéledő magyar kisközösségek meglehetősen gyanúval viszonyultak, térítő tevékenységüket környezetük folyamatos zaklatásként élte meg.

A szekta Nagyborosnyón az 1970-es években jelent meg magyar nemzetiségű Tanúk közvetítésével, s néhány cigány családot integráló kisebb bázist épített ki. A szektatagok – akárcsak az ország többi részein élők – ebben az időben üldöztetésnek voltak kitéve, összejöveteleiket magánházaknál megszervezve *rejtőzködő vallásgyakorlást* működtettek. Nagyborosnyón már az első bekeresztelkedők közt volt az a téglavető cigány család, amely a rendszerváltás után három felnőtt gyermekével és azok időközben kialakult családjával a helyi jehovista gyülekezet hajtómotorjaként vállaltak szerepet.

Az 1990 utáni szabad vallásgyakorlás és sikeres propagandamunka eredményeként megrugaszkodott a bekeresztelkedők száma, jelenleg a faluban a Jehova Tanúi kb. 150 tagot számlálnak. Bár az első térítők és a szekta életének kezdeti fázisában a hívek inkább magyar etnikumúak voltak, a református egyházat fokozatosan elhagyó és Tanúnak álló (megtért) népes cigány családok közössége gyorsan túlnőtte a magyarokét, így a szektához már az 1990-es évek közepén a *cigány vallás* képzetét kezdték társítani a falubeliek. A gyülekezet elcigányosodása a 21. század elején már olymértékű taszító erőként működik a magyar lakosság körében, hogy magyarnak a nagyborosnyói gyülekezetbe való belépési valószínűsége minimálisra csökkent. *„Kevés a magyar közöttünk, sokan lennének, csak szégyellik, hogy a cigányok közé békeveredjenek. De ha mondjuk nem lenne annyi cigány, akkor lehet, többeket érdekelne ez az Igazság”* – állapítja meg tényszerűen egy magát cigányként identifikáló jehovista. Néhány évvel ezelőtt a növekvő létszámú gyülekezet Amerikából kapott kölcsönrel a falu végén imatermet épített, közös összejöveteleiket ott tartják.¹⁰

¹⁰ Az imaház gondnokának közlése alapján a kölcsönt a néhány évben megállapított záros határidőn belül vissza kell fizetniük (az összeg a hívek adományjaiból kell összegyűljön).

Egyház versus szekta az életstratégiák színterén

Az Igazság tanítása mellett a jehovisták a belépést elősegítendő, meggyőző technika-ként az anyagi segítségnyújtást alkalmazták a szegényebb cigány lakosság körében. Az ilyen segélyakciók során a megcélzott család nemcsak alapélelmiszereket és ruhaneműt kapott *ajándék*ba, hanem jelentős pénzüsszeggel is gazdagodott. A gazdasági felkarolás szándéka ellenére számos cigány család távol maradt a vallásos összejöveletektől, a vallásgyakorlás alkalmainak sűrűsége, az addigi életvitel gyökeres megváltoztatása, az alkoholfogyasztás és a dohányzás teljes mellőzése taszító, kényelmetlen tényezőként hatott a szabad időhasználatot és az italozó mulatozást kedvelő szegényebb cigányság között.¹¹ Talán ennek tulajdonítható a váltás a szekta részéről, hogy a későbbiekben igyekeztek kizárólag a biztos belépőket jutalmazni.¹²

A református egyházon belüli periférikus helyzetű cigány lakosság fogékonyabbnak mutatkozott az új értékrendet, új mentalitást és életmódot ajánló szekta iránt, annál is inkább, mivel ismeretesek voltak azok a korábbi pozitív példák előttük, amelyek rámutattak, hogy az új vallás felvételével az erkölcsi megtisztulás mellett a cigányság külföldi kapcsolatokat teremthetett, és tudták, hogy az áttérés valamiféle összefüggésben áll gyors meggazdagodásukkal. Gagy József társadalomkutató írja le a Nyárád menti Karácsonfalva példáját, hogy az itt élő gáborcigányok már az 1970–1980-as években kapcsolatba kerültek az adventista vallással, amelynek a társadalomba integráló szerepe volt számukra, és ez folyamat az 1990-es években felerősödött. „Egy mobilis, a világot új és új kapcsolatok mentén beélő, és a halmozódó kapcsolati tőkéből élő csoportnak igen nagy támogatást jelent, ha szilárd, és mások által is elismert erkölcsi háttérrel rendelkezik.” (Gagy 2002, 62) Azt is tudjuk, hogy az integrációs lehetőség gazdasági haszonná kovácsolható nyugati kapcsolati tőkével társult, más esetben az anyagiak cigány csoportok felé irányítása direkt módon történt.

Nagyborosnyó társadalmának egyik legnagyobb hatású jelenségeként értelmezem, hogy a kettős társadalmi kirekesztés – cigány identitásuk és jehovista felekezetük – el-

¹¹ Komolynak számító cigány család szerint: „Ezek itt nem szabad, hogy egy születésnapot, egy karácsonyt, egy húsvétot megünnepeljenek. Há mi értelme van akkor annak, hogy dolgozunk, s semmit nem élvezünk belőle?” Egyedül élő fiatalember véleménye az esetleges belépésről: „A hívők nem szivaraznak... én például gyermekkorom óta szivarazok... de hogy egy sört, egy féldecit ne igyak meg a haverokkal, olyan isten nincs!”

¹² Ezt a lehetőséget is kihasználták nemcsak cigány, hanem magyar nemzetiségűek is. Olyan magyar családról is tudomásom van, amelynek négy tagja csak a tervbe vett autóvásárlás anyagi fedezetét kívánta a szektába való beállításával előteremteni. A jutalék kézhezvétele után hamarosan visszakérezkedtek a református egyházba.

lenére a Jehova Tanúi szektába tartozó cigány családok a közelmúltban erőteljesebb tőkegyarapodást értek el, mint hasonló gazdasági tevékenységeket és életstratégiákat követő református társaik. A jehovisták közül sokan vesznek részt magyarországi vendégmunkában, miközben itthon időszakosan tégláégetéssel is foglalkoznak. A piacozás kínálta lehetőségek kihasználását a szekta dogmái lényeges mértékben nem befolyásolják, a gazdasági előrehaladás üdvösnek tekintett törekvés a helyiek körében, az erkölcsi kódex betartásának ellenőrzése, *igaz hívő* státusuk felülvizsgálata kizárólag itthoni tartózkodásuk alatt történhet meg.¹³ A falu egyik legdinamikusabban fejlődő utcáját zömében Jehova Tanúi lakják. Az utóbbi néhány évben itt a főút mellett 35–40 házat építettek át, bővítettek, vagy éppen a megvásárolt telekre új házat terveztek, valamennyi cigány tulajdonban van, jelentős hányaduk éppen jehovista cigányoké. A vallásnak tulajdoníthatóan ezek a családok új életet kezdtek, a korábbi életmodellt, ahol az alkoholt még túlságosan nagy szerepe volt, teljességében átstrukturálták.¹⁴ Az új stratégia – „*nem isznak, nem szivaraznak*” – nemcsak jelentős állandó kiadás alól menti fel őket, de folyamatosan biztosítja a racionális döntés lehetőségeit is. A puritán erkölcs és a racionális döntéseket állandósító tőkeorientált életstratégia függvényében a jövedelem folyamatos felhalmozást és újabb beruházásokat tesz lehetővé. Ezeknek a családoknak a gazdasági helyzete a stabilitáson kívül a református cigány családokhoz és a magyar közösséghez viszonyítva is kiemelkedően jó. Nagyborosnyón érvényes az a kisegyházak berkeiben működő vallásfelfogás, aminek értelmében a helyes vallásos magatartás és példászerű életforma következtében a hívők anyagi helyzete a stabilitás irányába mutat, illetve ennek fordított vonatkozása is, amikor az anyagi jólét beálltát a transzcendens vallásos élmény iránti érdeklődés fokozódása követi (vö. Kiss T. 2003).

Az egységében lenézett cigány lakosságtól való különválás, kiemelkedés „legelőkelőbb” módja Nagyborosnyón erkölcsileg-lelkileg tisztává, azaz Jehova Tanújává válni. A szektatagok társadalmi pozícióját tekintve és az interjúkat elemezve arra következtetek, hogy nem véletlenszerűen bővül a bekeresztelkedők köre, sőt megkockáztatható: újabban a szekta tudatosan megválogatja helyi követőit, a megfelelési kritériumrendszer pedig elsősorban előnyös társadalmi-gazdasági, és csupán másodsorban körvona-

¹³ A földi életet átmeneti állapotnak felfogó jehovista világszemlélet – például a folyamatos világvége-várás (Armageddon) miatt világszerte sokan élnek félállásból rossz anyagi körülmények között – nem tükröződik a nagyborosnyói cigányok életstratégiáiban (vö. <http://www.apologia.hu/religion/jw-intro.html>).

¹⁴ Mezőségi falvakban végzett vallásszociológiai kutatások is ezt támasztják alá (Fülpesi–Kiss D. 2001, Csata et alii 2001).

lazódik erkölcsi-hitbeli eredők mentén.¹⁵ A mentalitás és az életvitel kifinomodásának („*vannak cigányok, akik finomak*”) kijelölt elmozdulási iránya a cigány léttől való szimbolikus elhatárolódáson keresztül a nem cigány társadalomba való integráció lehetőségének szűk folyosója felé mutat.

A szekta megjelenésétől számítva a néhány évtized alatt kisebb-nagyobb mértékben megváltozott közvélemény alapján több, szociológiai értelemben vett sematikus attitűd (viszonyulási modell) vezethető le a felekezeti egymás mellett élés jelenségéről. A vélekedők közt főleg elfogadó vagy elutasító magatartás a domináns pozíció, a saját meghatározásban közömbösnek tartott vélemény érvek és ellenérvek felsorakoztatásával lényegében hol az egyik, hol pedig a másik pólus mellé zárkózik fel.

A kedvező megítélés az életvitellel kapcsolatos előrelépés tapasztalatából születik. Úgy tartják, a jehovista cigányok sokkal rendesebbek, életmódjuk, mentalitásuk a magyarokéhoz áll közelebb. A szektába tartozás cigány szempontból történő értékelése is pozitív: „*nem isznak, nem szivaraznak, rendesek*”; „...*nem részegeskednek a családba s így nyuguttabban elvégezzük a munkákat, me segitt a család*”. Maguk a jehovisták úgy vélik, a magyar közösség toleránsabb a jehovista cigányokkal szemben, ami a mindennapi élet cselekvéseiben is megnyilvánul: „*vannak cigányok, akik finomak, s [a magyarok] megbecsülik őket*”.

Kutatásom helyszínének narratív diskurzusában a mindennapok világában is jelen van a több felekezet együttéléséből adódó kulturális differenciáltság tudata, és – talán a szekta hangsúlyosabb jelenléte óta eltelt szűk két évtized okán – a tartós intolerancia a domináns attitűd mindkét mikroközösségben. Különösen negatív előjelű a *hívó*knek a cigány lakosság integrációját elősegítő törekvése. Bár eltérő arányban képviseltetik magukat a települések társadalmán belül, a nyilvánosságban folytatott verbuváló tevékenységük és kisebb-nagyobb mértékű számbeli gyarapodásuk miatt a református lakosság reális társadalmi veszélyként éli meg jelenlétüket. Szegregációjukat a kizáró, elítélő narratíváikból felépített, vallási kultúrák között meghúzott *demarkációs* vonal folyamatos megerősítésével juttatják érvényre.¹⁶ A Jehova Tanúi közösségébe tartozó cigány családok életvitelük miatt *önként* is elkülönülnek a cigány közösségen belül,

¹⁵ Ezt támasztja alá a Jehova Tanúi egyházadózási rendszere: a hívek jövedelmük 10 százalékát ajánlják fel a szervezetnek Jehova dicsőségére. A külföldön meggazdagodott szimpatizáns megkeresztelése nagyobb anyagi és szimbolikus haszonnal jár, mint olyan tagok verbuválása, akik a mindennapi megélhetéssel küszködnek.

¹⁶ A cigány lakosság befogadásáról érdekes módon sehol nem lehet olvasni. Azokon a székely–magyar településeken, ahol a cigányság megpróbál társadalmilag közelebb helyezkedni a magyar lakossághoz, törekvése kemény ellenállásba és elszigetelődésbe ütközik, az etnikumok egymás mellett élése tehát sehol nem jelent szorosabb értelemben vett együttélést. Lásd pl. Fosztó 1997, Pozsony 1998, Pozsony – Anghel 1999, Bodó 2002, Oláh 2004, Szabó 2004 és Kinda 2007.

de ez a kiválás a református cigányok és magyarok részéről történő stigmatizálással, társadalmi kirekesztéssel társul. Életmintájuk teljesen elűt a református cigányokétól. A fiatal például „*az alatt az idő alatt, amíg menne katonaságot csinálni, menyen hirdetni Jehova királyságát*”. Visszatetsző tény a magyar lakosság szerint, hogy éppen az analfabéta vagy alulképzett cigány lakosság hirdeti Jehova királyságát, tanítja meg a Biblia értő olvasására és helyes értelmezésére az iskolázottabb magyar lakosságot, miközben betanult idézetekkel utalnak, „hivatkoznak” a Biblia igéire. Társadalmi elszigetelődésüket fokozza a szervezet tiltása vagy nyomása a pogánynak tartott ünnepek – karácsony, húsvét –, név- és születésnap, illetve a bálványimádásnak tartott himnuszéneklés, a zászló előtti tisztelgés, a politikai párttagság, egyes állampolgári jogok gyakorlása (pl. szavazás) vagy akár a közszolgálati hivatal betöltése ellen.¹⁷

A magyar és a nem jehovista cigány lakosság megoszlik a részleges elismerő és az elkülönítő csoportok közt. A szegényebb cigányok nagyobb arányban néznek fel a *hívőkre* (gazdasági okok miatt), a tehetősebbek inkább megvetik azokat. A magyar lakosság általában közömbösnek tartható. Véleményalkotó szituációban a pozitív álláspont mellett szól a megváltozott életmódok tapasztalata, a jehovista csoport etnikai összetétele viszont negatív tényező, és szintén az a történelmi egyházzal való szembenállásuk.

A jehovistákat méltató közvélemény valós, megalapozott és fiktív indítékok mentén elfogadó, illetve elutasító narratív struktúrákba szerveződik. A szekta tagjainak gazdasági sikereit Nagyborosnyón sokan az amerikai központból irányított szervezet önszegélyező politikájának tulajdonítják. Maguk a Tanúk tagadják az újonnan belépőknek nyújtott anyagi segítség lehetőségét. Az alábbi interjú egy olyan cigány-asszonnyal készült, aki egyedüli *hívő* a családjában. „*Ő [a férje – K. I.] nem Jehova Tanúja, mindig azt mondta, hogy olyan helyre megyünk, ahol kapunk es valamit, de hát akkor métt állunk olyan helyre bé, ahol sehol semmi nincsen. De hát Jehova Tanúi azért foglaltak itt állást, met az Igazságot tanították, s azért tetszett, nem a pénzétt. S ezért sokan arra figyeltek fel, hogy ahol nagycsalád volt, mind mü es négy-öt gyerek, hát nem azon vót a cél, hogy pénzt adjanak, me lehet, ha adtak volna, elfogadtuk volna, me mindenki örvend a pénznek, hanem itt abból kellett nagyobb érdekeltség, hogy ingyen van, s értékes, met igaz. Az a fehér az fehér, nem pedig piross!*” Ezt a reformátusok közül is többen megerősítették, azzal érvelve, hogy „*ha esetleg adnának valamit, akkor igen, de ha nem adnak semmit, akkor métt álljak bé?*” Gazdasági sikereik egyik lokális magyarázóelvé

¹⁷ A saját elhatározásból elkülönültekkel és a kiközösítettekkel szembeni teljes „közösségmegvona-
lás” (többet nem köszönnek nekik stb.) rendszerint mély lelki sérüléseket okoz, ami a Társulat saját
statisztikái alapján évente a világon több tízezer embert érint. Vö. <http://www.apologia.hu/religion/jw-intro.html>.

lehet a közös vallás mentén az a kooperáció, amely például a téglaforgalmazása esetén nyilvánul meg a cigány családok között. Eszerint a megrendeléseket – a hasznot hozó információt – a szektába tartozó ismerősöknek adják tovább, egy fajta belterjes gazdaságépítést segítve elő ezáltal.

A református cigányok a szekta tagjainak ünneptelen életét, a szórakozás megtagadását, az alkoholfogyasztásra és dohányzásra vonatkozó tilalmakat nehezményezik. Ezek a köztudatban élő vallási kitételek és betartásuk minősége támadási felületként is szolgálnak: a reformátusok figyelik és elítélik azokat a jehovistákat, akik *az egészség érdekét* hangsúlyozva bort fogyasztanak, és ugyancsak képmutatónak tartják azokat a jehovista családokat, amelyek a helyi közvélemény rosszallását megelőző stratégiaként szórakozni vágyó fiataljaikat távolabbi falvak szórakozóhelyeire, diszkóiba irányítják.

Tényleges kulturális másságaikat feltételezett negatív aspektusokkal egészítik ki a közösségi beszélgetések során. Bibliamagyarázó közös összejöveteleiket több cigány beszélgetőtárs titokzatos rítusokként értelmezte és írta le, ahol a transzcendens erők megidézése, az eksztázisos vallásgyakorlás és az orgiaszerű szexualitás egyszerre van jelen.¹⁸

A bekeresztelkedetteken kívül számos olyan szimpatizáns van, akik – bár nem Jehova Tanúi – rendszeresen járnak az imaházba. Körükben megfigyelhető, hogy ez a(z) egyelőre) nem formalizált kapcsolat máris érzeti hatását életszervezésükben, például fokozatosan leépítik káros szenvedélyeiket, mondván, hogy *„ez nem az a ház, ahol inni lehet”*; szorosabb kötelékek, családi kapcsolatok (pl. „alkoholmentes” baráti összejövetelek) alakulnak ki a Jehova Tanúi csoportjának tagjaival, ez a kapcsolatháló lassanként kizárja az Igazságot nem ismerő református falubeliekkel tartott relációkat.

Ezt a közeledő tendenciát két megfigyelt család esetében családi tragédiák is elősegítették az érzelmek felkorbácsolásával, a szociális érzékenység kiélezésével: az egyik családban meghalt egy 15 éves lány hosszas (több éves) betegség után, a másik család egyetlen, 7 éves fiúgyermekét vesztette el váratlanul. Az áttérés igényét értelmezésemben a hagyományos világmagyarázó séma súlyos csapás esetén való használhatatlansága okozza. „A modern társadalmakban az egyénnek több világkép áll a rendelkezésére, a konverziót egyikről a másikra való átváltás jelenti. Ezt olyan események váltják ki, amelyek a hagyományos világképben nem értelmezhetők.” (Kiss D. 2001, 55) Ilyenkor a Jehova Tanúi azzal kecsegtetik a szenvedő családtagokat, hogy jöjjenek el a Királyság-terembe, *„ha látni akarják Jézust”*. A halálesetek után érzékenyebbé vált anyákat gyakran víziók gyötörték, amelyek során elvesztett gyermeküket vélték az

¹⁸ Ilyen negatív színben feltüntetendő, spekuláción alapuló narratívákat számos környező településen forgalmaznak.

ablak alatt elmenni, hangját hallották vagy a fényképére nézve vélték úgy, hogy az éppen rájuk nézett, pillantott stb.¹⁹ A transzcendens iránti igényüket a közvetlenebb, személyesebb kapcsolatokon alapuló szektában próbálták kielégíteni. Számos esetben megfigyelhető, hogy a vallási konverzióra a nők hajlamosabbak, több család van, ahol csak az asszony (és esetleg a kiskorú gyerekek) tagjai a szektának. A református férfiak inkább tartózkodnak a belépéstől, tartva az ismerősök megszólásától, értékrendjükben a vidám, zenés vallási összejövetelek túlságosan kifinomultnak, visszataszítóknak, a Jehova közelgő királyságát hirdető házaló bibliamagyarázások pedig éppen szégyen-teljesnek minősülnek.

A családi katasztrófát elszennvedők csoportja mellett az áttérők helyzete gyakran deprivált. Ők vélhetően azért hajlamosabbak az áttérésre, mert könnyebb a faluközösség normarendszerével való szembeszegülés, vagy alávetett társadalmi pozícióból, magukra hagyatottságukból kívánnak közösségi kapcsolatba integrálódni. Az új vallási közösség erre kínál megoldást, célja a tagok folyamatos verbuválása és integrálása (vö. Kiss D. 2001, 60). A jehovista cigányok és a jehovista vallási szervezet között szorosabb, személyesebb a kapcsolat, mint a református cigányok és a református egyház között. A református cigányok a hit gyakorlása tekintetében csupán formálisan tartoznak az egyházhoz, nem vesznek részt az istentiszteleteken.

A református közösség atomizálódásával szemben a jehovisták mindig vallásuk kollektivitás-konstruáló jellegét, közösségük segítőkészségét, a rászorulókkal való szolidaritását emelik ki. Ennek felülvizsgálatára a 2005-ben több ízben lezúduló árvizek utólagos értékeléseit választottam helyzet-kontextusnak. A települést érintő Kovászna-patak által öt alkalommal elárasztott nagyborosnyói lakosság a cigányok szegényebb csoportjába tartozik, akik a *gödör*eknek is nevezett alacsony fekvésű faluvégen laknak. Ingóságaik egy részét az ide rendelt katonaság segítségével sikerült kimenteni az árból. A víz nemcsak házaikat tette több mint fél évre lakhatatlanná, hanem az évi jövedelemforrásaikat, a kész téglakatlanokat is elsodorta (kb. 3–400 000 téglát). Kérdéseim arra irányultak, hogy a krízishelyzetben megnyilvánult-e és hogyan működött a felekezeti, csoportközi segítségnyújtás (empátia), képesek voltak-e a cigány lakosságon belüli társadalmi-gazdasági egyenlenséget átlépni a bajba jutottak megsegítésére. Tapasztalatom szerint a vallási intézmények – a személytelenebb református egyház magyar és cigány közösségei, valamint a Jehova Tanúi szekta – szemet hunytak a több tíz családot érintő katasztrófa fölött. A reformátusok éppen paphiánnyal küszködtek. Érdekes módon a jehovisták nem használták fel az adott lehetőséget egy esetleges tömeges hittérítésre. A beszámolók alapján ugyanis bizonyítható, hogy sok

¹⁹ Református vallása ellenére az itteni cigányság hiedelemvilága igen színes.

család elkeseredésében némi segély fejében hajlandó lett volna megkeresztelkedni. A víz által nem érintett falusi cigány lakosság – akárcsak a falubeli magyarok – passzívan vélekedett: „*itt szerencsére nem volt!*” A katasztrófa esetén a falusi intézményrendszer által kidolgozott stratégiák (pl. a kaláka-rendszer)²⁰ nem léptek működésbe a cigányok megsegítésére. Ehelyett a hivatalos szervek segélyező akciója próbált átmenetileg enyhíteni a pusztulás okozta károkon, kivezényelt katonaság mentette a vízből az embereket és az ingóságokat.²¹ A narratívákban a víz „*ott benn*”, a falu alsó felében rombolt, a szegények és névtelenek közösségében. Ezalatt a jehovisták közül rengetegen Magyarországon tartózkodtak, s csak később értesültek az eseményekről. Annak ellenére, hogy ezen a területen olyan jehovistáknak is volt eladásra szánt téglája, akik 1990 után a központban vásároltak házat, az érintett lakossággal szemben tanúsított magatartásuk közömbös volt. A saját gazdaságukban okozott kárt minimálisnak tartják, a tönkrement téglájukat ők ugyanis géppel vetették egy-két napi munkával, a nyarat pedig pénzjövendelmet hozó tevékenységekkel töltötték az ország határain kívül. A hátrányosan érintő társadalmi-gazdasági-felekezeti szegregáción túl még egy területi-tér szerkezeti jellegű, egyre áthághatatlanabb elzártság is a nyomorukkal való szembenézésre, megélésére, annak önálló megoldására kényszeríti a szegény téglavető cigányokat.

Következtetések

Tanulmányomban azt a társadalmi, gazdasági, felekezeti és kulturális széttagolódást, amely a valamikori nagyborosnyói cigány közösségben a rendszerváltozás után több csoport létrejöttét eredményezte, többdimenziójú disszimilációs tendenciaként értelmeztem. A közösség alapjaiban vett atomizálódása elsősorban a gazdasági felemelkedés lehetőségeinek mentén következett be, s ez a hierarchizálódás sorban a társadalmilag és vallásilag szegregálódó cigány csoportok által vált még rétegzettebbé.

A társadalmi elismerés és a faluközösségbe vezető integrációs pálya vonala az etnikai hovatartozás miatt nem körvonalazódhat, a zártságot tovább fokozza, hogy a túlnyomórészt református falu lakói a cigányok körében civilizáltabb életmodellt meghonosító jellege ellenére még mindig negatív előítéllettel viszonyulnak a Jehova Tanúi szekta iránt. Az eltaszítás okaként több együttthatót jelöltem meg tanulmányomban,

²⁰ Szócsné Gazda Enikő figyelmünkbe ajánlja a természeti katasztrófák társadalmi hatásainak kutatását, amelyek során explicitté válnak olyan társadalmi mechanizmusok, kooperációk, amelyek normális körülmények közt a kutatók elől rejtve maradnának (Szócsné Gazda 2005, 115).

²¹ Felháborodásuknak adtak hangot a falubeliek, miután kiderült, hogy a segélyként kapott ruháknak nemüvel kereskedni kezdett az árvízkárosultak egy része.

amelyek közül a *szekta* jelleg és az ebből fakadó negatív értékkonnotációk, a szektáról való hiányos tudásból fakadó találgatások építik a legnagyobb kulturális gátat. Az ítéletet súlyosbítja, hogy nem tekintélyes, köztiszteletnek örvendő gazdák állnak a lokális vallásos szerveződés élén (mint például a reformátusoknál a presbitérium tagjai), hanem valamikori éhező, anyagilag-erkölcsileg gyenge, alacsony társadalmi presztízű cigány családok. Ezzel összhangban a legtöbb szektatagnak alacsony vagy hiányos a képzettsége.

Kutatásom alapján elmondható, hogy a vallási konverzió nem jár együtt huzamos vallási felkészítővel, teológiatörténeti alapismeretek elsajátításával, és a mindennapi élet törekvései sem tükrözik azt a vallásos buzgalmat, amelyet a szekta erkölcsi kódexe alapján elvárna a tagjaitól. A cigány közösségekben inkább egy adaptált, a saját kultúra sajátosságainak megfelelően, részleteiben módosított vallásgyakorlás és vallási ideológia működik, amely nem követeli a hívek bármiféle aszkézisét (így például *módjával* alkoholt is fogyasztanak), és a magángazdaság építését, bővítését is megengedi, illetve elősegíti. A jehovista szekta etnicizálódását, elcigányosodását a jehovisták cigányokra irányuló offenzív térítésének és a helyi református egyházszervezet cigányokat taszító magatartásának hosszabb távú hatásaként értelmezem. Úgy látszik azonban, a szekta intézményesülése (az imaterem építése) lokális szinten lezárta a hálaló térítés nagyobb hullámát. Ezzel párhuzamosan a szekta zártabbá vált, a beépítendő célszemélyeket maga választja meg saját szempontok alapján, megakadályozva ezzel a hitközösség erkölcsi-gazdasági szétzúllását és a folyamatosan reprezentált anyagi jólét közvéleménybeli kedvező imázsának szertefoszlását.

IRODALOM

- ACHIM, VIOREL: *Cigányok a román történelemben*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- ALBERT ERNŐ: *A cigányok útja Háromszékre és itteni életük*. In Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*. Gödöllő, 1998, Petőfi Sándor Művelődési Központ, 81–93.
- BARTHA KÁROLY: *Páva*. Kézirat monográfia. É. n. Szőcsné Gazda Enikő tulajdonában.
- BIRÓ A. ZOLTÁN – OLÁH SÁNDOR: *Helykeresők. Roma népesség székelyföldi településeken*. In Bodó Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Csíkszereda, 2002, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 13–49.
- BODÓ JULIANNA (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Csíkszereda, 2002, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó.
- CSATA ZSOMBOR – KISS DÉNES – KISS TAMÁS – SÓLYOM ANDREA: Vallás és modernizáció a Mezőségen. *WEB*, 2001. 8–9. sz. 34–54.
- FOSZTÓ LÁSZLÓ: A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatokban. Esetelemzés egy cigány-magyar egymás mellett élés példáján. *Antropológiai Műhely*, 1997. 1. sz. 65–82.

- FÜLPESI GYULA – KISS DÉNES: Roma közösségek együttélési stratégiái. *WEB*, 2001, 8–9. sz. 5–34.
- GAGYI JÓZSEF: *A kicsi cigány és társai*. In: BODÓ JULIANNA (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Csíkszereda, 2002, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 49–69.
- HAMILTON, MALCOLM B.: *Szekták, kultuszok, mozgalmak*. In: *Uő: Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító valásszociológia*. Budapest, 1998, AduPrint Kft., 236–264.
- JÁVOR KATALIN: *A vallásgyakorlás integráló szerepe és a differenciáltságot okozó tényezők: rétegek, szekták, felekezetek, nemek*. In: SÁRKÁNY MIHÁLY – SZILÁGYI MIKLÓS (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó, 816–819.
- Jehova Tanúi – bevezető ismertető. www.apologia.hu/religion/jw-intro.html (2008. szeptember 14.)
- KINDA ISTVÁN: „*A téglavetéssel erőssen nagy baj van...*” Fejezetek a nagyborosnyói cigányok gazdasági és társadalomnéprajzi kutatásából. *Acta Siculica*, 2007, Sepsiszentgyörgy, 597–622.
- KISS DÉNES: Egy hetednapos adventista közösség kialakulása. A vallási konverziót befolyásoló tényezők. *WEB*, 2001. 8–9. sz. 54–66.
- KISS TAMÁS: A szocialista típusú modernizáció és hetednapot ünneplő adventista vállalkozók. *Magyar Kisebbség*, 2003. 1. sz. 264–280.
- OLÁH SÁNDOR: *Cigányok és magyarok egy székely faluban*. In: *Uő: Falusi láttelekek. 1991–2003*. Csíkszereda, 2004, Pro-Print Könyvkiadó, 227–237.
- POZSONY FERENC: *Változások az erdélyi cigány társadalom életében*. In: BARI KÁROLY (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*. Gödöllő, 1998, Petőfi Sándor Művelődési Központ, 111–118.
- POZSONY FERENC – ANGHIEL REMUS GABRIEL (szerk.): *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala*. Cluj, 1999, Asociația Etnografică Kriza János.
- SZABÓ Á. TÖHÖTÖM: Kizárás vagy befogadás? Cigányok és magyarok az informális gazdaságban. *Székelyföld. Kulturális folyóirat*, 2004. VIII. 9. sz. 122–144.
- SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ: Háromszéki árvizek és hatásuk az itt lakók életmódjára. *Székelyföld. Kulturális folyóirat*, 2005. IX. 7. sz. 107–120.
- Vallástörténeti táblázat. www.apologia.hu/religion/chart-chrono.html (2008. szeptember 14.)